

# OSMONAALI SIDIKOV'UN KIRGIZ ŞECERESİ: MUHTASAR TARİH-İ KIRGIZIYA

Osmonaali Sıdkov's Kyrgyz Genealogy: *Muhtasar Tarih-i Kirgiziya*

Prof. Dr. Gülден SAĞOL YÜKSEKKAYA\*

## ÖZ

Şecere, "Bir kimse veya ailenin en uzak atasından başlayarak kendisine kadar gelen bütün fertlerini gösteren çizelge" olarak tanımlanmakla birlikte, "Bir kavmin veya bir boyun kökeni hakkındaki bilgilerin toplamı" olarak da değerlendirilebilir. Şecere tespiti, eski bir gelenektir. Çoğu toplumda olduğu gibi, Türk kökenli topluluklarda şecere tespitine önem verilmiş, soylu bir aileden gelmek toplumsal üstünlük ve ayrıcalık olarak kabul edilmiştir. Kırgız sözlü edebiyatının en yaygın örneklerinden olan şecereler, manzum veya mensur olarak söylenebilir. Müstakil olarak söylenip yazıya aktarıldıkları gibi *dastan* "destan", *ulamış* "efsane", *koşok* "ağıt", *comok* "masal", *legenda* "efsane" gibi türler içinde de bulunabilir. Kırgızların şecere bilgisine verdikleri önem, içinde buldukları siyasi ve sosyal şartların bir sonucudur. Kırgız halkı, şecere bilgisine verdiği önemle milli kimliğini yeniden keşfetmeye başlamış, şecere bilgisi onları birbirine bağlayan ve başka halklardan ayıran önemli bir unsur olmuştur. Bu çalışmada Moldo Osmonaali Sıdkov'un, kendi deyimiyle Kırgız halkını bilinçlendirmek ve diğer halkların Kırgız tarihini öğrenmeleri için 1913'te kaleme aldığı *Muhtasar Tarih-i Kirgiziya* adlı eseri üzerinde durulacaktır. İki kitap kaleme alarak ve öğretmenlik yaparak halkına hizmet eden, onların okuma yazma seviyesini yükseltmeye çalışıp aydınlanmasına katkıda bulunan O. Sıdkov'un diğer Çağatay mektebi mensupları gibi Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'sinin etkisinde oluşturduğu eseri, yazıldığı dönem içinde değerlendirilecek ve söz konusu dönemle ilgili bilgilere de yer verilecektir.

## Anahtar Kelimeler

*Muhtasar Tarih-i Kirgiziya*, Osmonaali Sıdkov, şecere, Kırgız, Kırgızca.

## ABSTRACT

Although *genealogy* is defined as "a chart of a person or members of a family coming up to all starting from the most distant ancestor", it can be also evaluated as the total of information about the origin of a nation or a tribe. Genealogy detection is an old tradition. As in most societies, in the Turkish originated communities has been given importance to the genealogy determination because of coming from a noble family has been regarded as a social advantage and privilege. *Genealogies* which are the most widespread examples of Kyrgyz literature, can be said as written or oral. They are written and said independently and also involved in genres like *dastan* "epos", *ulamış* "legend", *koşok* "lament", *comok* "tale", *legenda* "legend". As a result of the political and social conditions, Kyrgyz people give importance to the knowledge of the genealogy. The Kyrgyz people has started to rediscover his national identity given by the tradition of genealogy. Hence the genealogy information has become a key element binding them together and distinguish them other nations. In this study, the work named *Muhtasar Tarih-i Kirgiziya*, the aim of which is to raise awareness of the Kyrgyz people in his writer's own words, was written in 1913 by Moldo Osmonaali Sıdkov has been examined. O. Sıdkov, who both wrote two books and served the people as a teacher tried to raise the level of literacy and contributed to enlightenment his public. As if other Chagatai school members his work which was formed in the effects of Abu al-Ghazi Bahadır Khan's *Şecere-i Terakime*, will be evaluated in the period its belong to and will also be provided with information about the period belongs to it.

## Keywords

*Muhtasar Tarih-i Kirgiziya*, Osmonaali Sıdkov, genealogy, Kyrgyz, Kyrgyz language.

\* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü,  
gsagolyuksekkaya@gmail.com

“Bir kimse veya ailenin en uzak atasından başlayarak kendisine kadar gelen bütün fertlerini gösteren çizelge” (Ayverdi 2005) olarak tanımlanan şecere, bir kavmin veya bir boyun kökeni hakkındaki bilgilerin toplamı olarak da değerlendirilebilir. Sözlü halk yaratıcılığının bir türü olan şecere için Kırgızcada *sancırva* kelimesi kullanılır ve şecere söyleyen kişiye *sancıracı* adı verilir. Ayrıca *moddolar*, *akınlar*, *ırçılar*, *komuzcular*, *comokçular* vd. de şecere söylemişlerdir.

Geleneğe göre manzum veya mensur olarak söylenebilen *sancırvalar*, Kırgız sözlü edebiyatının en yaygın örneklerindedir. Müstakil olarak söylenip yazıya aktarıldıkları gibi *das-tan* “destan”, *legenda* “efsane”, *koşok* “ağıt”, *comok* “masal”, *ulamış* “efsane” gibi türler içinde de bulunabilirler. Ataları unutmak, millî şuuru kaybetmek olarak değerlendirildiği için Kırgızlar arasında yedi atanın ismini ezbere söyleme geleneği oluşmuştur. Bir Kırgız’ın yedi atasını *-ata*, *çoŋ ata*, *baba*, *buba*, *coto*, *cete*, *tegi-* bilmesi beklenir. *Ceti atasın bilbegen Kırgız çıŋ Kırgız emes* “Yedi atasını bilmeyen Kırgız gerçek Kırgız değil.”; *Ceti atasın bilbegen cetesiz kul* “Yedi atasını bilmeyen köksüz kul.”; *Cetesi cokko ceti kün ayt* “Soyu sopy olmayana yedi gün söyle(sen de anlamaz).”; *Cetesi coktu cetelese bilbeyt, akılı coktu aldasa bilbeyt* “Soyu sopy olmayanı nereye götürsen öğrenmez, akılsızı kandırsan anlamaz.”; *Cetesi coktu cetelese da bol-boyt* “Soyu sopy olmayanı yönlendirsen de olmaz.”; *Cetesiz ceti uuluŋ bol-gonço, estüü bir kızın bolsun* “Soyunu sopyunu bilmeyen yedi oğlun olacağına, şuurlu bir kızın olsun.”; *Cetesizge köp aytsan, betten alıp arkırayt* “Köksüze çok söylersen üzerine saldırır.”; *Ceti*

*atasın bilbegen uul – kul, ceti enesin bilbegen kız – küŋ* “Yedi atasını bilmeyen oğul – kul, yedi anasını bilmeyen kız – carıye.” gibi atasözleri onların soy sop meselesine bakışlarını göstermektedir.

Çoğu toplumda olduğu gibi, Türk kökenli topluluklarda ve Türk tarihçiliğinde şecere geleneği önemli bir yer tutar. Tarih sahnesinden silinmemek, geleneklerini korumak, ana yurdunu ve atalarının isimlerini muhafaza etmek için birtakım bilgileri ezberlemek âdet hâline gelmiştir. Kırgızların şecere bilgisine verdikleri önem, içinde buldukları siyasi ve sosyal şartların bir sonucudur. Kırgız halkı, şecere bilgisine verdiği önemle millî kimliğini yeniden keşfetmeye başlamış, şecere bilgisi onları birbirine bağlayan ve başka halklardan ayıran önemli bir unsur olmuştur. Boylar hâlinde yaşamak veya boy organizasyonları hâlinde çeşitli siyasi yapılar oluşturmak, İslam öncesi Türk tarihinin en önemli özelliklerinden biridir. Muhtemelen bütün halklar, tarihlerinin belli dönemlerinde boylara bölünme macerası yaşamıştır, ama mensup oldukları boyu unutmamaya, herhangi bir tehlike, bir saldırı sırasında hangi boyun kendisine yardım edeceğini bilmeye mecbur kalan Kırgız, Kazak, Türkmen gibi halklarda boylara bölünme geleneği günümüze kadar devam etmiştir.

Bu çalışmada Moldo Osmonaalı Sıdıkov’un şecere türünde kaleme aldığı *Muhtasar Tarih-i Kırgızıya* adlı eseri üzerinde durulacaktır. 1913’te Ufa’da basılan bu eserle, matbu eser veren ilk Kırgız tarihçisi olarak tanıyan Sıdıkov (1879-1942),<sup>1</sup> kendi deyişimiyle Kırgız halkını bilinçlendirmek ve diğer halkların Kırgız tarihini öğrenmeleri için bu kitabı yazmıştır.

Moldo Kılıç'ın *Kıssa-i Zilzile* (Kazan, 1911) adlı uzun manzumesinin ardından -mektepler için hazırlanan birkaç alfabe ve okuma kitabı hariç tutulduğunda- O. Sıdıkov'un *Muhtasar Tarih-i Kırgızıya* adlı eseri yayımlanmıştır. Bundan dolayı eser, hem Kırgızca yayımlanan ilk matbu örneklerden olması hasebiyle Sovyet öncesi Kırgız yazı dili üzerinde yapılan araştırmalar için önemli bir kaynak durumundadır, hem de Sovyet döneminden önce eli kalem tutan aydın Kırgızların bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bilinen en eski Kırgız şeceresi XVI. yüzyılın birinci yarısında Seyfeddin Ahsikendî tarafından Farsça olarak yazılan ve son kısmı oğlu Nooruz Muhammed tarafından tamamlanan *Mecmuatü't-Tevarih* adlı eserdir. Bu eser, Kırgızlar ve Manas'ın tarihi hakkında temel kaynaklardan biri olmasına rağmen, Çağatay mektebinden yetişmiş Kırgız şecerecileri tarafından pek itibar görmemiştir. O. Sıdıkov da diğer Çağatay mektebi mensupları gibi *Muhtasar Tarih-i Kırgızıya* adlı eserini *Mecmuatü't-Tevarih*'in değil de Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'sinin etkisinde oluşturmuştur. Dolayısıyla onun eseri Oğuz Han'a kadar Ebulgazi Bahadır Han'ın şeceresiyle uygunluk gösterir.

آتامیز قیدیق مرحومدان  
نغمینا فرق دورت آندا برلان حضرت نوح علیه السلام  
دین یافت اسمی اوغلینه یعنی ترک آتلمیزغه آلب بار  
دوم. (والله اعلم) تعقیق فی الله بیلور. یازدجی نغمین  
قیلور.

(s. 12)

*Atamız Kıdık merhumdan tahminen kırk dört ata birlen Hazret-i Nuh 'aleyhi's-selamdın Yafes isimli oğluna ya'ni Türk atamızga alıp bardum.*

*(Va'llahu a'lem) tahkikni Allah bilir. Yazuçı tahmin kıtur.*

“Merhum babamız Kıdık'tan tahminen kırk dört ata ile Hz. Nuh'tan a.s. Yafes adlı oğluna, yani Türk atamıza kadar götürdüm. Gerçeği Allah bilir, yazıcı tahmin yürütür.”

O. Sıdıkov'un eserini kaleme aldığı dönemlerde Çağatay yazı dili, birtakım Türk lehçelerini kapsayan bir üst yazı dili durumundaydı. Dolayısıyla Sovyetler döneminden önce Kırgızlar, kendi lehçelerinin özelliklerini tamamen olmasa da yer yer yansıtarak Çağatay yazı dili geleneğiyle eserler vermişlerdir. Türkistan sahasının edebî dili olan Çağatay Türkçesinin etkisinde yetişen Sıdıkov da *Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*'yı kendi lehçesinin özelliklerini de eserine yansıtmakla birlikte o dönemin ortak edebî diline uygun olarak yazmıştır. Ancak hem bu eserini, hem de yine şecere türünde kaleme aldığı 1914'te Ufa'da basılan *Kırgız-ı Tarih-i Şadmaniya* adlı eserini Kırgızca yazmadığı ileri sürülmüş, kullandığı dil yüzünden eleştirilmiştir.<sup>2</sup> A. Tokombayov, Ekim Devrimi'nden sonra aralarında hiç emekçi bulunmayan birkaç Kırgız entelektüelinin ortaya çıkmaya başladığını, hepsinin zamanın çarına karşı olduklarını, O. Sıdıkov, İ. Arabayev, A. Sıdıkov, S. Cankaraç uulu, K. Şabdanev ve diğerlerinin zengin burjuvanın ilk destekçileri olarak kabul edildiklerini, bunların bütün çalışmalarının Türk halklarını ve dillerini birleştirme yönünde olduğunu, bunların İ. Arabayev ile O. Sıdıkov önderliğinde yazı meselesine yönelerek yazılarını Kırgız dilinde değil de Türkçülük akımı doğrultusunda Çağatay dilinde verdiklerini ileri sürmüştür (Tokombayov 1934, Güngör 2014: 2'den). O. Sıdıkov'un kitap isimlerinin

bile Kırgızca olmadığını, Yudahin'in sözlüğünde *muhtasar* kelimesinin yer almadığını ifade eden Usubaliyev, Sıdıkov'un ve taraftarlarının bu kitapların Kırgızca yazıldığını iddia ettiklerini, ama bunun doğru olmadığını, söz konusu "kitapçık"ların Kırgızca olarak değil, devrimden önceki Orta Asya yazılı argosuyla yazıldığını iddia etmiştir (Usubaliyev 1996: 314-315).<sup>3</sup> O. Sıdıkov'un eserinin *Sayasat Taanuu* adlı kitapta Kırgızca yazıldığı (Abduvaliyeva 2004: 71), Baytur tarafından Kırgız dilinde Kırgız-Çağatay yazısıyla yazıldığı ifade edilirken (Baytur 1986: 17), Altımışbayev Çağatayca (Altımışbayev 1980: 63),<sup>4</sup> Karimullin ise Kazakça (Karimullin 1985: 190, Asanbayeva 2005: 54'ten) kaleme alındığını ileri sürerek yazarı Kırgızca yazmamakla itham etmişlerdir.

Pişpek'in (Bişkek) Temir Bolot köyünde doğan Osmonaalı Sıdıkov'un ailesi Kırgızların Sarıbağış uruğuna mensup olup Abayıda (Ebahilde) boyundan geliyordu. Babasının adı *Kıdık* olmakla birlikte, her iki kitabının kapağında da *Sıdık* olarak yazmakta, bundan dolayı da yazarın soyadı *Sıdıkov* veya *Sıdık uulu* olarak bilinmektedir. *Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*'da kapağın yanı sıra eserinin giriş bölümünde yer alan "Tarih Yazuçının Cırı" kısmında da babasının adı *Sıdık* olarak yazmaktadır (*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*, s. 4):

اوز آتام Аба Һейлелдан Сидикі марһом  
деса қил айнді һерке тоғе — анларим

Öz atam *Ebahildedən* Sıdık merhum  
*Du'a kıl indi bizge tугanlarım*  
"Öz babam Ebahilde'den merhum Sıdık  
Kardeşlerim şimdi bize dua edin"

Ama "Kayu Tarihni Evvel Bilü Kérek?" (s. 12) ve "Témir balaları: Fasl-ı Birinçi Kıdık Balaları" kısım-

larında babasının adı tereddüte yer bırakmaksızın *Kıdık* olarak kaydedilmiştir (s. 21):

آتامیز قیدیق مرھومدان  
تھمنا فرق دورت آتسا ہرلان حضرت روح علیہ السلام  
دین یافت اہملی اوغلینے یعنی ترک آتامیزغہ آب بار  
دوم

*Atamız Kıdık merhumdan tahminen kırk dört ata birlen Hazret-i Nuh 'aleyhi's-selamdın Yafes isimli oğluna ya'ni Türk atamızga alıp bardum.*

"Merhum babamız Kıdık'tan tahminen kırk dört ata ile Hz. Nuh'un a.s. Yafes isimli oğluna, yani Türk atamıza kadar götürdüm."

تیمر بالالری  
فصل انچی قیدیق بالالری  
قیدیقدان (دین) چیراغین باندرغان ملا پارقیہمای  
یاکی ملا ثابت دیبده آیتور

Témir Balaları

Fasl-ı Birinçi Kıdık Balaları

Kıdıkdan din çırarın yandurgan  
Molla Yarkımbay yaki Molla Sabit dép  
de aytur.

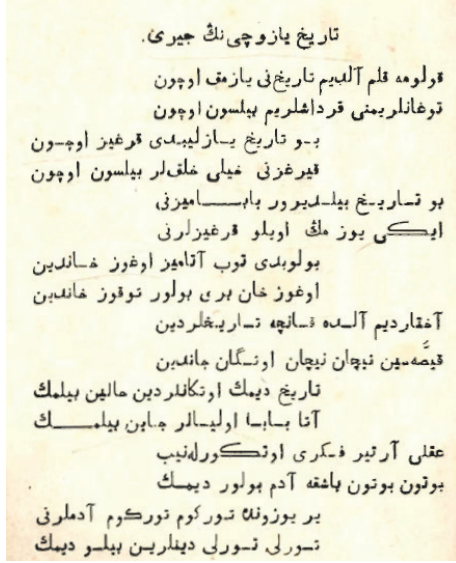
"Témir Nesli

Birinci fasıl Kıdık Nesli

Kıdık'tan din âlimi Hoca Yarkımbay veya Hoca Sabit de denilir."

Kızı Bübüş, babasının hayat hikâyesinde dedesinin adını *Sıdık* (*Kıdık*) olarak yazmıştır (Osmonaalı kızı 1991: 128). Yaygın görüş kitaplarını yayıma hazırlayan Tatar matbaa redaktörleri tarafından anlamı bilinmeyen *Kıdık* isminin, Hz. Ebubekir'in lakaplarından olan *Sıdık* (Sıddık)'a dönüştürüldüğü yönündedir (Kocobekov 2005: 14). Zaten kapak ve giriş kısmında *Sıdık* yazmasına rağmen ilerleyen sayfalarda *Kıdık* olarak yazılmış olması da yazarın baba isminin matbaa redaktörleri tarafından değiştirilmiş olduğunun bir göstergesidir.

Kırgızlarda şecereler, eğitim almış şairler tarafından beyitler şeklinde söylenebilir. Kitabını nazım-nesir karışık olarak yazan Sıdıkov'un eserindeki manzum kısımlar, bu türün iyi bir örneğidir:



- Tarih yazucunun cırı**
- 1 *Koluma kalem aldım tarihni yazmak üçün  
Tuganlarımni kardaşlarım bilsün üçün*
  - 2 *Bu tarih yazılıpdı Kırgız üçün  
Kırgızni hayli halklar bilsün üçün*
  - 3 *Bu tarih bildirür babamızni  
Éki yüz miñ üylü Kırgızlarıni*
  - 4 *Bolupdı kop atamız Oguz handın  
Oguz han biri bolur tokuz handın*
  - 5 *Ahtardın alda kaçça tarihlerdin  
Kıssasın néçen néçen ötken candın*
  - 6 *Tarih démek ötkenlerdin hahn bilmek  
Ata baba evliýalar cayın bilmek*
  - 7 *'Akli artır fikri ötkürlenip  
Bütün bütün başka adam bolur démek*
  - 8 *Yeryüzünde türküm türküm adam-larını  
Türli türli dinlerin bilü démek (s. 3).*

“1-2 Hem kardeşlerim soydaşlarımı öğrensin diye, hem de diğer halklar Kırgızları öğrensin diye Kırgız tarihini yazmak için kalemi elime aldım.

3 Bu tarih atamız ve iki yüz bin aileden oluşan Kırgızlar hakkındadır.

4 Bütün atamız dokuz handan biri olan Oğuz Han'dan teşekkür etmiştir.

5 Çeşitli tarihlerde nice ölmüşlerin hikâyesini inceledim.

6-8 Tarih demek geçmişlerin hâlini ve ataların, evliyaların yerini öğrenmek, bilinçlenip tamamen farklı bir insan durumuna gelmek, yeryüzündeki farklı insanları ve onların dinlerini bilmek demektir.”

Eserde, “Tarih yazucunun cırı” ile “Akl ‘ilm birlen çıkgan hünerler” bahisleri bütünüyle manzumdur. Bu manzumelerin on dokuz beyitten oluşan birincisinde Sıdıkov, yazdığı tarihin halk için ne kadar önemli olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Kırktan fazla beyitten oluşan ikincisi ise cahil halkı eğitim görmeye teşvik etmek için yazılmıştır. Sıdıkov, burada eğitim almanın gerekliliğini anlatmış, elektrik, telefon, gramofon, telgraf, teleskop, matbaa gibi bilim ve teknolojideki gelişmeleri sayarak Kırgızların bunlardan habersiz olduğunu dile getirmiştir.<sup>5</sup>

Ayrıca “Suvan balaları” bahsinde on beş beyit, “Ça uruğu” bahsinde yedi beyit, “Ékinçi Sayak Uruğu” bahsinde ise seksen üç beyit bulunmaktadır.

79 sayfadan ibaret olan eser, manzum şekilde oluşturulmuş giriş kısmının ardından mensur olarak devam etmiştir. Bu mensur kısım klasik Türk-İslam eserlerinin çoğunda olduğu gibi Allah'a hamt, Hz. Muhammed'e rahmet ve selam, ardından onun sahabelerine, ümmetlerine ve bütün Müslüman ev-

latlarına yüce Allah'ın doğru yolu göstermesi şeklinde dua niteliğinde kısa ama klasik bir girişle başlar (s. 10):

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بارچه همه الله عزوجلگه اولسون و آنسک رحمتی  
وسلامی پیغمبرمز محمد مصطفی صلی الله علیه السلامگه  
بولسون و آنسک صحابه لرینه و آنسک امت لرینه و بارچه  
مسلمان بالالرینه الله تعالی توغره بولنی کورساتسون.

*Bi'smi'llahi'r-rahmani'r-rahim*

*Barça hamd Allah 'azze ve cellege olsun ve anıñ rahmeti ve selamı peygamberimiz Muhammed Mustafa şalla'llahu 'aleyhi's-selamge bolsun ve anıñ sahabelerine ve anıñ ümmetlerine ve barça müsülman balalarına Allah ta'ala togru yolını körsetsün.*

“Bütün hamt aziz ve celil Allah'a, onun rahmetiyle selamı peygamberimiz Muhammed Mustafa'ya s.a. olsun ve yüce Allah onun sahabelerine, ümmetlerine, bütün Müslüman evlatlarına doğru yolu göstersiz.”

Şecerelerde dinî gelenek kaynaklı bir peygambere bağlama ve millî gelenek kaynaklı Oğuz Han'a mensupluk, böylece kendini, boyunu, halkını veya milletini meşrulaştırma geleneği görülür. Sıdkov da eserinde bu geleneği devam ettirmiştir. Zaten destansı nitelikteki şecere kitapları, insanoğlunun atası Hz. Âdem'in yaratılışıyla başlar ve Türklerin atası olarak kabul edilen Hz. Nuh'un oğlu Yâfes'ten itibaren daha ayrıntılı bilgiler verilir. Oğuz Han'ın ayrıntılı anlatımı, ona Türkler arasında verilen değer göstergesidir. Bütün Türk unsurlarını birleştirmeye yönelik bir geleneğin yansıması olan bu tür şecere çalışmalarının, Türklerin manevi birliğini sağlamak yönünde olumlu katkısı olmuştur:

(اما بعد) بیز بو کتابنی یازدوق قرغیز توغانلرغه خد-  
مت اوچون هم سوئغه یادکار قالسون اوچون. هر خلقغه  
بیر تاریخ باردیر. بیزدین قرغیزغه تاریخ یازدیجی آدمی  
یوق بولغانی اوچون، قرغیز قرق قزدان دیب شیخ منصور  
دن برنیچه عقلغه معقول بولماغان حکایتلر کلتور کمان. کورغه،  
توری آلداب آلویجلرنسک سوزلری جانیمه اوتوب اون  
بیش یامین بیرو آختاریب تیکشاریب ایکی یوز مک قر-  
غیزدین آنا بابالارین تاراتب نا آدم علیه السلامغه یئکوردیم.  
بیزده آصیل دانمن ایکنیمیزی بیلسون اوچون اون بیش  
یللیق محنت لریمدی برساعتجه کورمای قلم تیراته باشلادم.

*(Amma ba'dü) Biz bu kitabı yazduk Kırgız tunganlarga hıdmet üçün hem soñga yadigar kalsun üçün. Her halkga bir tarih bardır. Bizdin Kırgızga tarih yazuçı adamı yok bolganı üçün, Kırgız kırk kızdandép şeyh Mansurdın bir neçe 'akılga ma'kul bolmağan hikayetler keltürgen, körfe, téri aldap aluçılarnıñ sözléri canıma ötüp on beş yıldan béru ahtarıp téğşerip éki yüz miñ Kırgızdın ata babaların taratıp ta Adem 'aleyhi's-selamga yetkürdüm. Biz de asil zatdın ékenimizni bilsün üçün on beş yıllık mihnetlerimni bir sa'atça körmey kalem teprete başladım (s. 10).*

“(Gelelim konumuza) Biz bu kitabı Kırgız kardeşlerimize hizmet ve gelecek nesle yadigar kalması için yazdık. Her halkın bir tarihi vardır, bizde Kırgız tarihi yazan kimse olmadı için, ‘Kırgız kırk kızdand gelir.’ diyen şeyh Mansur’dan mantığa aykırı hikâyeler nakleden, insanları aldatan kişilerin sözleri canıma tak etti, on beş yıldan beri iki yüz bin Kırgız’ın atalarını inceleyip tâ Hz. Âdem’e a.s. kadar ulaştırdım. Bizim de asil bir kökten geldiğimizi bilsinler diye on beş yıl çektiğim sıkıntıyı hiç önemsemeyen yazmaya başladım.”

O. Sıdkov, kitabına Hz. Âdem ve Hz. Havva'yla başlar. Ardından ikinci ata olarak Hz. Nuh'u verir ve Hz. Nuh'un üç oğluyla neslin devam ettiğini belirtir: Ham, Sam, Yafes. Yafes'in

oğulları Ariler ve Turaniler olmak üzere ikiye ayrılır. Turanilere Çinlileri, Hint Çinlilerini, Japonları, Finleri, Osmanlıları, Tatarları, Kırgızları, Kazakları, Kalmukları, Dunganları dâhil eder. Yafes'in sekiz oğlunun büyüğünün adı Türk'tür ve Yafes vefat ettiğinde onun yerine geçer. Türk'ün ardından onun yerini büyük oğlu Tütek alır, iki yüz yıl ömür sürdükten sonra oğlu İlçe Han'ı (Şecere-i Terakime'de Amulca Han) padişah yapar. Şecere böylece Oğuz Han'ın dünyaya gelmesine kadar devam eder. Oğuz Han'ın yirmi dört torunu olup torunlarından birinin adı Kırgız'dır. Oğuz Han'a kadar Ebulgazi Bahadır Han'ın şeceresiyle uygunluk gösteren Sıdıkov'un eserinde, Oğuz Han'ın yirmi dört torunundan biri olan Kırgız'ın adı söylendikten sonra Kırgız boyları hakkında bilgi verilmeye başlanır. O. Sıdıkov, Kırgız yazı dilinin ilk örneklerinden olan bu kitabını Kırgızların yaşadığı coğrafyayı gezerek Kırgızların boy yapısıyla ilgili bilgileri toplayarak oluşturmuş, Yafes'ten kendi devrine kadar geçen olayları, eğitim ve kültür konularını da nakletmeyi ihmal etmemiş ve Türklerin bilinen ilk yurdunu Isık Köl olarak göstermiştir:

اوغوز دین یکره  
تورت نهبیرهسی بولوب هر ی قرغیز با که فازاق بولوب  
حاضرده ایکی بوز منگ تودون بولوب قرغیزنی عربلر  
دیب اینوده بولادور، یعنی دالا آدمی دیک دور. بعضی  
قیرغیزدان قرغیزدی. با کی اؤلدان نف آت قویبولغان  
قرغیز دیب. ایمنی بول قرغیزلر بول دقتده برنجه او.  
رغلرغه تارالغاندر حساب قیلب بولا آلمان-بیر. مثلا  
بیر آدمین اوغول بولسه اول اوغلونن بالاری هر بر  
آتالرننگ اسملرینه آتالیب کینه دور.

*Oguzdın yigirmi dört nebiresi bolup biri Kırgız yaki Kazak bolup hazırda éki yüz miñ tütün bolup Kırgıznu 'Araplar dép aytu da boladur, ya'ni dala adamı demekdür. Ba'zılar kır*

*gézden Kırgız dedi yaki evvelden nak at koyulğan Kırgız dép. Émdi bul Kırgızlar bul vakıtta bir neçe uruglarga taralgandır, hesab kılıp bola almazsız. Mesela bir adamın ogul bolsa ol ogulların balaları her bir atalarının isimlerine atalıp ketedür. (s. 17)*

“Oğuz’un yirmi dört torunu olup biri Kırgız veya Kazak olup günümüzde iki yüz bin evden ibarettir. Kırgız’a Arap diyenler de vardır, yani kır insanı demektir. Bazıları *kır gez* “dağ<sup>6</sup> gez”den Kırgız dedi, belki de önceden bir bütün olarak *Kırgız* adı verilmiştir. Şimdi bu Kırgızlar günümüzde hesap edilemeyecek kadar çok boya ayrılmıştır. Mesela bir kişinin oğlu olsa, o oğulun çocukları her bir atalarının isimleriyle adlandırılır.”

Kırgız yazı dilinin ilk örneklerini veren Osmonaali Sıdıkov’un kitapları, Ekim Devrimi’ne kadar Kırgız halkının bilim ve kültürden yoksun olduğunun, okuma-yazma oranının çok düşük olduğunun, okuma seviyesinin Kur’an’ı okumaktan ileri gitmediğinin iddia edildiği ve okuma-yazma seferberliğinin başlatıldığı Sovyet döneminde okullarda okutulmamıştır. *Kırgız Sovyet Ansiklopedisi*’nde Ekim Devrimi’ne kadar Kırgızistan’da sadece dinî okulların mevcut olduğunun belirtilmiş, bu okullarda öğrencilerin nemli binalarda yere oturup kafalarını sallayarak öğretmenin ağzından çıkan *Kuran*, *Aptiyek*, *Çarkıtap*, *Sopu-Allayar* vb. dinî kitaplardaki Arapça kelimeleri anlamadan yüksek sesle tekrarladıkları, Arapça ve Farsça yazılmış kitapları çoğunlukla öğretmenlerin bile anlamadığı, söz konusu okulların yobazlığı ve cehaleti yaydığı, bu sebeple de Kırgızistan’da iki yüz elli altı dinî okul bulunmasına rağmen halkın cahil kaldığı ileri sürülmüştür (KSE 1983: 268).

Sovyet öncesi dönem okuma yazma oranlarıyla ilgili verilen bilgiler birbirini tutmamaktadır, kaynaklarda verilen mektep ve medrese sayılarıyla öğrencilerin sayısı gerçeği yansıtmadığı gibi tutarlı da değildir.<sup>7</sup> Kırgız topraklarında eski usul, yeni usul<sup>8</sup> veya Rus-Tuzem (Rus-Yerli) okulları bulunduğu hâlde Sovyet Döneminde devrimden önce okula giden öğrenci sayısının ve eğitim durumunun yetersiz olduğu sık sık vurgulanmıştır. Maddi masraflarını kendileri karşılamaları şartıyla her köyde okul açılmasına izin verildiği için öğrencilerinin çoğunluğunu Kırgızların oluşturduğu çok sayıda okul da açılmıştı (Topçubayev 2005: 17), ama elde sağlam belgeler bulunmuyordu, üstelik göçebe Kırgızlarda mekteplerin belli bir yeri yoktu, dersler *bozüylerde*, hatta büyük ağaçların altında yapılıyor, bazılarında sadece birkaç öğrenci bulunuyordu, bazı yerlerde ise çocuklar köy muhtarlarının kâtiplerinden okuma yazma öğreniyordu (İlyasov 1986, Çekeroğlu 2007: 50'den). Ama kasıtlı olarak okuma yazma oranı düşük gösteriliyor, Rus okuluna gitmeyenler, Rusça bilmeyenler cahil kabul ediliyordu.<sup>9</sup> C. Aytmatov bu konuda şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Önce Kazan, Şam, Morokko (Fas), sonra Kazan, Taşkent ve Buhara’dan dinî eğitim alıp, Kuran-ı Kerim’i ezberleyen, Müslüman eğitilmiş, köyde ders vererek çocuk yetiştiren ve bütün halkı eğitmekle uğraşan dünkü mollar o listeye neden girmedi? Onlardan yazı öğrenip okuyabilen öğrencileri hangi hesaba katıyoruz? Yüzde 2-3 dediğimiz o zamanlar Rus okullarına girmiş olanlardı. Fakat doğu ilmi olanlar, Arap yazısını bilenler hesap dışı bırakıldı.” (Çekeroğlu 2007: 21-22).<sup>10</sup> Rusça bilmeyenlerin, Rus okulların-

dan mezun olmayanların cahil sayıldığı göz önüne alınırsa Aytmatov’un değerlendirmesine katılmamak mümkün değildir. XX. yüzyılın başlarında daha çok zenginlerin çocukları eğitim almakla birlikte halk arasında da eğitim alan, okuma yazma öğrenen, hatta eser veren kişiler olmuştur. Söz konusu yıllarda daha yüksek düzeyde eğitim almak isteyen Kırgızların Buhara, Bakü, Kazan, Ufa, Verniy (Almatı), İstanbul gibi şehirlere gitmeleri gerekiyordu. O. Sıdıkov da *Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniya* adlı kitabında yükseköğrenim için çeşitli şehirlere gidenleri kaydetmiştir:

قداغت هم تيمير اورغوننك آتقلى  
آدملر نان دينه ياردامچى ايدى اوغلى ملا اسحق  
مدرسه عاليه نى بوتورب شهر اوفادان ۱۹۱۴ نچى ۲۱ نچى  
آفريلده تاپقلى.

*Kana’at hem Témir urugunun ataklı adamlarınan dinge yordamçı idi. Oğlu Molla İshak medrese-i ‘ali-yeni bütürüp şehri-i Ufadan 1914ünçi 12inçi afrilde kayttı* (s. 46).

“Kanaat de Temir boyunun mümtaz kişileriyle dine yardımcı idi. Oğlu Hoca İshak, üniversiteyi bitirip Ufa şehrinde 12 Nisan 1914’te döndü.”

Sayıları az da olsa aydın gençler çeşitli ilim merkezlerinde okumuşlar, dönemin aydınlarıyla istişare etmişler, işbirliği yapmışlar, ilmî ve edebî hayatı takip etmişler, milletlerinin istikbali için çabalamışlardır. Uzun zaman yok sayılan bu aydınların eserleri üzerinde ilmî araştırmalar ancak aradan uzun yıllar geçtikten sonra yapılabilmiş, bu şahıslar ve eserleri ders kitaplarına girebilmiştir. Bu gençler arasında ilk eserlerini Tatar gazetelerinde yayımlayan, Kırgızca neşriyat yapılabilmesi için çok çabalayan, kültürel açıdan halkın diğer Orta Asya halklarından geri kalmaması için



uğraşan, 1937'de tutuklanıp aynı yıl idam edilen ve ancak 1956'da aklanmış S. Karaçev ile ilk şiirlerini Kazak gazetelerinde yayımlayan, Kırgız edebiyatına ve halkına yaptığı hizmetlerle adı tarihe geçen, 1938'de halk düşmanı olarak suçlanıp kurşuna dizilen Kasım Tınıstanov ve O. Sıdkov da vardı. Sıdkov, Tokmok, Uç Turfan, Kaşgar, Afganistan, Buhara ve Ufa'da eğitim görmüş ve hem iki kitap yazarak hem de Doğu Türkistan'da da öğretmenlik yapmakla birlikte özellikle kendi topraklarındaki mekteplerde idarecilik ve öğretmenlik yaparak halkına hizmet etmiş, aydınlanmalarına katkıda bulunmuş, halkının okuma yazma seviyesini yükseltmeye çalışmıştır.

Sovyet Döneminde Türkçülük taraftarı olmakla suçlanan, halk düşmanı ilan edilen Sıdkov, aslında kitaplarını Kırgız tarihinin bilinmesi, Kırgız isminin kaybolmaması ve Kırgızların da asil bir soydan geldiğinin öğrenilmesi için yazmıştır. 1930'da halk düşmanı suçlamasıyla hapse atılmasından bir yıl sonra ölüm cezasına çarptırılmış ve itibarı ancak ölümünden yıllar sonra 1958'de Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Mahkemesi tarafından iade edilmiştir (Asanbayeva 2005: 49). O. Sıdkov kurşuna dizilmekten kurtulmuşsa da hayatının sonuna kadar vatanından uzaklarda yaşamak zorunda kalmıştır. Kalıgul Bay uulu, Arstanbek Buylaş uulu, M. Kılıç, M. Niyaz, O. Sıdkov, İ. Arabayev'in eserleri yasaklanmış, bu eserler ders programlarında yer almamıştır. Bu durum başka eserlerin zamanında toplanmasına ve incelenmesine de engel olmuş, insanlar kordudan kendilerinin veya yakınlarının eserlerini yok etmek durumunda kalmışlardır. Buran'ın da belirttiği gibi onlar Türk dilini işleyecek ve Türk

aydınlanmasını gerçekleştireceklerdi. Onları yok etmek, Türk milletini, yolunu aydınlatacak ışıktan yoksun bırakmak demekti (Buran 2007: 5).<sup>11</sup>

#### NOTLAR

- 1 O. Sıdkov'un doğum ve ölüm yılları kesin olarak bilinmediği için bu hususla ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kızına göre 1879'da dünyaya gelmiş, 1942'de vefat etmiştir (Osmonaali kızı 1991: 128). Bu husus için ayrıca bk. *KTE* 2003: 317. Bazı kaynaklarda ise O. Sıdkov'un doğum yılı 1875 olarak gösterilmiştir (Kocobekov 2005: 5). Sıdkov'un vefat yılı için bk. TT 2014.
- 2 O. Sıdkov'un her iki kitabını 1986'da "Kırgızıya" Cana "Şadmaniya" Cönündö" adlı bir giriş ekleyip yayımlayan A. Baytur, *Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniya*'nın 1915'te basıldığını ileri sürmüştür (Sıdkov uulu 1986).
- 3 Usubaliyev, aynı suçlamayı M. Kılıç'ın *Kıssa-i Zilzala*'sı hakkında da yapmış, *Kıssa-i Zilzala*'nın isminin bile Arapça olduğunu, manzumenin yarısının Arapça kelimelerden oluştuğunu, kalan kısmının ise Özbekçe, Kazakça ve dörtte bir oranda Kırgızca olduğunu ileri sürmüştür (Usubaliyev 1996: 314).
- 4 Altımbaşbayev, M. Kılıç'ın *Kıssa-i Zilzala* adlı manzumesiyle O. Sıdkov'un kitaplarının çoğunlukla Çağataycanın etkisinde kaldığını, Kırgızların bu eserleri anlamasının zor olduğunu ifade etmiştir (Altımbaşbayev 1980: 63).
- 5 Geri kalmışlık ve cehaletten ancak eğitim yoluyla kurtulabileceklerine inanan, geleneksel eğitim metodunun yetersizliğini eleştiren Kırgız aydınları, birtakım bireysel çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu aydınlardan biri olarak seçere türünde iki kitap yazan Sıdkov, her iki eserinde de halkın tembelliginden ve cehaletinden şikâyet etmiştir:

قطاردن كين قالدیق نادانلیق دان  
نیکیراک موچه باتمق آی های توغان  
برداخی هنر بیلسک اؤل باشدن  
قنولمازمیدی بایمیز نادانلیق دان

*Katardan kiyin kaldık nadanlıktan  
Né kérek munça yatmak ay hey tujan  
Biz dahı hüner bİLsek evel başdan  
Kutulmaz mıydı başımız nadanlıktan (s.*

6-7)

"Cahillik yüzünden diğerlerinden geri kaldık Ey kardeşim, bu kadar tembellik olur mu? Biz de eskiden ilim öğrensek Başımız cahillikten kutulmaz mıydı?"

- 6 *Kır* kelimesi Kırgızcada “dağ zirvesi; dağlı yer” anlamlarına gelir.
- 7 1876’da Karakol’daki mekteplerde 131 öğrenci vardır ve 12 mektebin 9’u Kırgızlara aittir (Aytmambetov 1961: 10). Yedisu bölgesinde 1883’te öğrencilerin sayısı 3878 (SO 1883: 46), 1886’da 4676 (SO 1886: 64), 1888’de 8856 (SO 1888: 53), 1889’da 6358 (SO 1889: 80), 1890’da 9559’tur (SO 1890: 101). 1893’te müslüman mekteplerindeki öğrenci sayısı 14781’dir (SO 1893: 100). 1903’te Bişkek’te 38 mektepte 994 öğrenci öğrenim görmektedir (Tacibayev 1962: 63). K. Artık-bayev şehirlerde ve Rus köylerinde açılan Rus okullarına yerli halkın çocuklarının pek kabul edilmediğini, 1912’de Bişkek’te açılan erkek kolejinde genel olarak yöneticilerle zengin Rusların çocuklarının okuduğunu belirtmiştir (Artık-bayev 2013: 27).
- 8 XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya’daki Müslüman Türkler arasında başlamış bir yenileşme hareketi olan Ceditçilik, *usûl-i kadîm* “eski usul” denilen mevcut eğitim sisteminin vazgeçilerek *usûl-i cedîd* “yeni usul” adı verilen yeni eğitim sisteminin uygulanması düşüncesiyle ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Batı tarzı eğitim sisteminin uygulanması meselesinden ibaret olmakla birlikte zamanla sosyal ve kültürel hayatta yeniliği savunan bir hareket hâline gelmiş, ardından da Orta Asya Türklerinin bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür. Büyük bir hızla yayılan bu harekete, bölgedeki siyasi otoriteler karşı çıkmıştır. *Kırgız Sovyet Ansiklopedisi*’nde ve İzmaylov’un kitabında XIX. yüzyılın ikinci yarısında İslam dininin ideolojisinde dinî reform hareketinin ortaya çıkmasıyla ceditçiler ve kadimciler gruplarının zuhur ettiği belirtilerek yeni ortaya çıkmaya başlayan Müslüman burjuvasının temsilcileri olan ceditçilerin eski mektep sistemini kendi maksatları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştıkları, bunların öğretimde harf öğretme usulünün yerine ses öğretme usulünü getirip dinî içeriği değiştirmeden sadece bazı din dışı dersleri ekledikleri, bu mekteplerin en büyük amacının İslamiyeti daha güçlü hâle getirmek, İslam dinini yayan kişileri arttırmak olduğu, bunlarda haftalık yirmi beş saatlik ders programının yirmisinde Kur’an ve dinî kitapların öğretildiği, kalan beş saatte ise aritmetik, coğrafya ve genel öğretimle ilgili derslerin işlendiği ifade edilmiştir (KSE 1983: 268; İzmaylov 1961: 12). Ayrıca, yenileşmenin, değişimin halkın Ruslaşmasına yol açacağını düşünen kadimciler de ceditçilere karşı çıkmıştır.
- 9 *Kırgız Sovyet Ansiklopedisi*’nde 1897’de Kırgızların okuma yazma oranının %0,6 olduğu, çok az kadınının ise okuma yazma bildiği belirtilmiştir (KSE 1983: 269). V. Malashenok’a göre Kırgız halkının XX. yüzyılın ilk çeyreğinde eğitim oranı %2’dir (Malashenok 2006: 59). İzmaylov ise 1913’te okula gitme çağında 7041 çocuğun bulunduğunu, okula gitme oranının ise %4 olduğunu ifade etmiştir (İzmaylov 1961: 14). Aytmambetov, Ekim Devrimi’ne kadar Kırgızların eğitim durumuyla ilgili farklı bilgiler bulunmakla birlikte çoğunlukla eğitimli oranının %1,5-%2 olarak gösterildiğini, ama bu rakamların gerçekçi olmadığını, ancak 1913’teki demografik araştırmaya atıfta bulunarak Pişpek (Bişkek) ve Prejevalsk’ta yaşayan Kırgızların %4,7’sinin okuma yazma bildiğini söylebileceğini belirtir (Aytmambetov 1961: 118-119). K. Boobekova ise Ekim Devrimi’ne kadar okuryazarlık oranının %13 olduğunu ifade etmektedir (Boobekova 2001: 222).
- 10 M. Şahanov, “Biz çoğu durumda kendi kendimizi çokertip geldik. “Kazaktın cavı Kazak” (Kazak’ın düşmanı yine Kazak) demiş büyük Abay. Bu sözden Kırgız da kaçır kurtulamaz. Totaliter sistem devrinde merkeze yaranmak için, ‘Kazakistan ve Kırgızistan halkının yüzde 2-3’ü okuma yazma biliyordu, Sovyet hükümetinin sayesinde yazmayı çizmeyi öğrendik.’ diye kimse bizi silkeleyip söyletmedi. Kendimiz kürsüye koşa koşa çıkıp yüreğimizi yakan bir kıvançla böyle ilan ettik. Cahillik ve kölelik psikolojisi boyunduruğuna kendi boynumuzu kendimiz sunduk. Diğerlerimiz de hep beraber takdirle alkışladık.” demektedir (Çekeroğlu 2007: 21).
- 11 Manas destanı bile dönemin Sovyet yöneticileri tarafından ya kısmen serbest bırakılmış, ya da tamamen yasaklanmış ve destan üzerinde çalışma yapanlar çeşitli tahkikatlarla uğramışlardır. K. Timistanov, C. Aytmatov’un babası T. Aytmatov, T. Babahanov, E. D. Polivanov ve diğer pek çok aydın destan üzerindeki çalışmalarından dolayı öldürülmüşlerdir (Bayciyev 2004: 57-58). Liste böyle sürüp gider, aydınlar yıl farkıyla aynı kaderi paylaşmışlar, destan parçaları sobalarda yakılmıştır.

#### KAYNAKÇA

- Abduvalieva, R., ve diğer. *Sayasat Taanuu, Ensiklopediyalık Okuu Kuralı*. Bişkek: Cusup Balasagin Atındağı Kırgız Uluttuk Universtiteti, 2004.
- Akramova, Dilaram. “Kırgızistan’da Din Eğitimi Sorunları ve Çözüm Arayışları (I)”, 2014. (21.01.2015). <http://turkkyrgyz.com/popup/haber-yazdir.asp?haber=728>
- Altımışbayev, Asilbek Altımışbayevič. *Oktyabr i razvitie obşşestvennogo soznaniya kirgizskogo naroda*. Frunze: İlim, 1980.

- Arabay uulu, İşenah. *Cazuu Örnöktörü*. Orenburg: Bakıt, 1912.
- \_\_\_\_\_ ve Hafız Sarsekeyev. *Alifba Yaki Tötö Okuu*. Ufa: Şark, 1911.
- Artıkbayev, Kaçkınbay. *XX. Yüzyıl Kırgız Edebiyatı Tarihi*. Çev. M. Dıykanbayeva. Bişkek: Bengü, 2013.
- Asanbaeva, Cıldız. “Kırgızistan’da Şecere ve Kırgız Tarihini Yazan İlk Yazarlar ve Onların Eserleri (1849-1949)”. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2005.
- Asıpbayeva, M. B. “XIX k. ayagı – XX k. başındağı tündük Kırgızstandağı agartuunun abalı”. İstoriya Kırgızstana i Kırgızov, 06.06.2013 (09.02.2015) <http://www.akipress.org/kg-history/news:13549/>
- Aytmambetov, Dyuyşe. *Dorevolutyqionne şkoli v Kırgızii*. Frunze: İzdatelstvo Kırgızskoy SSR, 1961.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealti Lugatı-Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Redaksiyon-Etimoloji: A. Topaloğlu. İstanbul: Kubbealti, 2005.
- Baycıyev, Mar. “Manas Destanı Kalbimin Ağrısıdır (Manas Destanı’nın Üç Ciltlik Yayınının Son Sözü”. Akt. Doğan Gürpınar. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VI/12 (2004): 57-83.
- Boobekova, Kadian. “Kırgızistan ve Türkiye İlköğretim Sistemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi (Birinci Basamak)”. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2001.
- Buran, Ahmet. *Kurşunlanan Türkoloji*. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007.
- Çekeröğlü, Betül. “Kırgızlar için Açılan Rus (Yerli) Tuzem Okulları”. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2007.
- Güngör, Ebubekir. “Kırgızların İlk Modern Tarihiçisi Osmonaah Sıdıkuulu”. I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Niğde, 18-21 Mart 2014: 1-11. (22.09.2014) [http://www.academia.edu/6352137/K%C4%B1rg%C4%B1zlar%C4%B1n\\_ilk\\_tarih%C3%A7isi\\_S%C4%B1d%C4%B1kuulu](http://www.academia.edu/6352137/K%C4%B1rg%C4%B1zlar%C4%B1n_ilk_tarih%C3%A7isi_S%C4%B1d%C4%B1kuulu)
- İzmaylov, A. E. *Kırgızstandağı Soyettik Mektepterдин Tarihi*. Rusçadan çeviren: Ş. Camansariyev, Frunze, 1961.
- Jusubaliyev, Ali. “İslam Tarihi Kaynağı olarak Kırgız Şecereleri”. Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, 31.05-01.06.2007. Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi (2007): 421-426.
- Kargı Ölmez, Zuhul, haz. *Ebulgazi Bahadır Han-Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: TDK, 1996.
- Kırgız Sovyet Ensiklopediyası (KSE)*. Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası, 1983.
- Kırgız Tarihi Ensiklopediya (KTE)*. Bişkek: Mamleketтик Til Cana Ensiklopediya Borboru, 2003.
- Kocobekov, Murat. “Osmonaah Sıdıkuulunun Ömür Bayanına Ayrılmış Taktoolar”. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 14 (2005): 13-28.
- Koç, Saadetin. “Sovyet Döneminden Önce Kırgız Edebiyatı”. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2/2 (2009): 22-36.
- Malashenok, Viktoria. “Kırgızistan’da Türkiye’nin ve Türklerin İmajı”. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006.
- Obzor Semireçenskoy oblasti za 1889, 1890, 1893 g.* (SO 1889, 1890, 1893). Verniy, 1889, 1890, 1893.
- Osmonaah kızı, Bübüş. “Atamdın Ömür Bayanı”. Ala-Too 11 (1991): 128.
- Osmonkulov A. *Kırgızstanda el agartuu işterinin cana ene tilin okutuunun tarihınan*. Frunze, 1974.
- Prilocene k obzoru Semireçenskoy oblasti za 1883 g., 1886 g., 1888 g.* (SO 1883, 1886, 1888). Tsentral’ny Gosudarstvennyy Arhiv KR. No: 4328, 4324, 4318.
- Sayf ad-din ibn damullo Şah Abbas Aksikenti cana anın uulu Nurmuhammed. *Tarhtardın Cıynagı (Macmuatut-tavorih)*. Çev. M. M. Dosbolov-O. Sooronov. Bişkek: Akıl, 1996.
- Sıdıku Oğlı, Osmanah. *Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*. Ufa: Şark, 1913.
- Sıdıku uulu, Osmonah. *Muhtasar tarih-i kırgızıya*. Sorumlu edit. A. Baytur. Urumçi: Şincan Çaştar Basması, 1986.
- Sıdıkof, Osmanah. *Tarih-i Kırgız Şadmaniya*. Ufa: Şark, 1914.
- Sıdıkov, Osmonaah. *Muhtasar Tarih Kırgızıya, Tarih Kırgız Şadmaniya*. Sorumlu edit. M. Ç. Kocobekov. Bişkek: Turar, 2014.
- Sıdıkov, Osmonaah. *Tarih Kırgız Şadmaniya-Kırgız Sancrası*. H. Karasay uulu. Frunze: Kırgızstan, 1990.
- Tacıbayev, Tülögön. *Prosvetşenie i şkoli Kazahstana vo utoroy polovine XIX veka*. Alma-Ata: Kazahskoe gos. izd-vo polit. lit-rı, 1962.
- “Tarihîy Taktou: Osmonaah Sıdıkuulunun Ömür Bayanının” (TT). Azattık Ünalğısı, Düyşömbü Aprel 07 2014.
- Topçubayev, Kubatalı. “Kırgızistan Halkının Din Dersine (İyman Sabagı) Bakışı (Oş Örneği)”. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2005.
- Usubaliyev, T.U. *Nado znat proşloe, çtobi ne oşibatsya v buduşem*. 2. b. Bişkek: Şam, 1996.